

HERMAN WESSELINK

EEN STERKE TOREN IN HET MIDDEN DER STAD VERLEDEN, HEDEN EN TOEKOMST VAN BEDREIGDE NEDERLANDSE KERKGEBOUWEN.

Heerlen (Uitgeverij Leon van Dorp), 2023, 340 pp., ill. in zwart-wit,
ISBN 9789079226986, € 39,95

Al decennia daalt het kerkbezoek in Nederland, met grote gevolgen voor de toekomst van religieus erfgoed. Steeds meer geloofsgemeenschappen hebben moeite hun gebedshuizen in stand te houden. De cijfers zijn duizelingwekkend en schrikbarend: de komende jaren zullen honderden kerken en duizenden religieuze gebouwen hun poorten moeten sluiten. Om te anticiperen op het grote aantal kerken die hun religieuze functie dreigen te verliezen, wil architectuurhistoricus Herman Wesselink een gefundeerd theoretisch en praktisch handvat bieden bij toekomstige beslissingen over sloop, behoud en herbestemming van kerkgebouwen.

In de handelseditie van zijn proefschrift *Een sterke toren in het midden der stad* gaat Wesselink uitvoerig in op kerkgebouwen uit de periode 1800-1970, want, zo stelt hij: 'met kerkgebouwen en -interieurs vóór 1800 is in de regel steeds omzichtig omgesprongen'. Terwijl veel oudere gebouwen al beschermd waren als monument, zijn sinds het midden van de vorige eeuw ruim duizend jongere kerkgebouwen gesloopt. Dat maakt dat het behoud van de nog resterende gebouwen uit de onderzoeksperiode en hun vaak waardevolle interieurs en kunstschaten onder druk staat. Naast ontkerkelijking en vergrijzing in de kerk noemt Wesselink ook de komst van niet-christelijke migrantengroepen als oorzaak. Uit zijn onderzoek blijken nog 4.500 (voormalige) kerkgebouwen te resteren uit de periode 1800-1970. Daarvan zijn er inmiddels 2.000 beschermd als rijks- (1.200) of gemeentelijk monument (800). Deze aantallen en het toenemende aantal kerksluitingen impliceren dat niet alles behouden kan blijven en strengere selecties zullen moeten worden gemaakt.

De centrale vraag die Wesselink stelt is op welke grond kerkbesturen, overheidsinstellingen en kunsthistorici in de toekomst moeten selecteren. Met een enorme kennis van zaken beschrijft Wesselink de

Nederlandse kerkbouw van 1800 tot 1970 en wat de belangrijkste kenmerken en kwaliteiten zijn van ons kerklandschap, om zo antwoord te kunnen geven op de vraag hoe de kerkgebouwen uit deze periode kunnen worden geclassificeerd volgens een hiërarchische ordening op grond van hun cultuurhistorische waarde. Die waarde wordt mede bepaald door de 'kerkhistorie' van de gebouwen. De eerste twee delen gaan daarom uitgebreid in op de kerkbouw in de negentiende en de twintigste eeuw aan de hand van ontwikkelingen in de kerkgeschiedenis, liturgie en kunst. Het eerste en tweede deel zijn onderverdeeld in afzonderlijke paragrafen over de historische ontwikkelingen die van invloed waren op kerkbouw, beschouwingen over de stedenbouwkundige situering en inpassing en de gekozen architectuur van respectievelijk de rooms-katholieke, de hervormde en de gereformeerde kerkgebouwen en die van andere kerkgemeenschappen. In het derde deel van het boek komen de lotgevallen van deze kerken aan de orde en wordt een waarderingsstelsel besproken dat een bijdrage kan leveren aan zorgvuldig beleid en te maken keuzes.

Deel 1 gaat in op de opkomst van de godsdienstvrijheid vanaf het begin van de negentiende eeuw en de invloed van de overheid op de kerkenbouw. Wesselink brengt enige nuance aan in het beeld dat in de eerste helft van de negentiende eeuw vooral waterstaatskerken werden gebouwd in neoclassicistische stijl. Zo werd onder invloed van koning Willem I ook gekozen voor de neogotische trant bij hervormde kerkgebouwen. In de tweede helft van deze eeuw eigenden de katholieken zich juist de neogotische stijl toe. Een duidelijk onderscheid in bouwstijl tussen de verschillende genootschappen kwam pas in de tweede helft van de negentiende eeuw tot stand, nadat de overheid zich minder met de bouw bemoeide en de emancipatie van de verschillende geloofsrichtingen een vlucht nam.

In het tweede deel blijkt dat de katholieken tot in het begin van de twintigste eeuw trouw bleven aan de neogotiek, maar ook teruggrepen op historische stijlen uit de vroegchristelijke en byzantijnse periode, terwijl de hervormden onder invloed van liturgische vernieuwingen een interessante zoektocht startten van een sobere preekkerk naar andere passende vormen. Ook de gereformeerden kregen belangstelling voor een alternatieve kerkruimte met meer nadruk op de geloofsbeleving en minder op de preek. Expressieve kerken, soms in de stijl van de Amsterdamse School, met een waaivormig bankenplan maakten plaats voor traditionalistische gebouwen met een rechthoekige plattegrond en axiaal bankenplan. De vooroorlogse verzuiling kreeg in de nieuwe Wieringermeerpolder op prachtige wijze gestalte met maar liefst drie nieuwe kerken per kern in de traditionalistische stijl van de Delftse School. In deel 2 komen ook minder voor de hand liggende aspecten aan bod, zoals de inpassing van kerken in tuinkijken of juist het geheel ontbreken van geloofsgebouwen in deze wijken, of de stedenbouwkundige situering van kerkgebouwen in mijnwerkerskoloniën in Limburg.

De wederopbouw na de oorlogsjaren stond in het teken van de herbouw van verwoeste kerken, maar ook van veel nieuwbouw in de naoorlogse wijken. Na het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) kregen de katholieken te maken met een liturgische vernieuwing. De priester richtte zich tot de gelovigen in de volkstaal in plaats van het Latijn met zijn gezicht naar hen toegekeerd. Het liturgisch centrum kreeg daarom een nieuwe plek, meer centraal in de kerk. Daarnaast lag de nadruk meer op soberheid. Veel (neogotische) interieurdecoraties verdwenen onder de witkwas en altaren en beelden werden verwijderd, maar het concilie had ook tot gevolg dat nieuwe modernistische parochiekerken verrezen, vooral in Limburg, waar beton op grote schaal werd toegepast in de mijnwerkersgebieden rond Geleen en Heerlen.

Uit de bundeling van kennis in de eerste twee delen blijkt dat Nederland een van 's werelds rijkste en meest diverse kerklandschappen heeft met een architectonische pluriformiteit en spreiding van duizenden kerkgebouwen van allerlei verschillende genootschappen, die de typisch Nederlandse verzuiling en godsdienstvrijheid vanaf de negentiende eeuw weerspiegelen. De enorme hoeveelheid beschreven kerkgebouwen door het hele land maken de eerste twee delen een rijke bron van informatie, wat soms op enigszins gespannen voet staat met de leesbaarheid. Vooraf wordt niet duidelijk waarop de selectie van genoemde voorbeelden is gebaseerd. De belangrijkste architecten per gezindte en hun belangrijkste of meest representatieve werken komen aan bod, waarschijnlijk gecombineerd met een geografische spreiding, maar dat wordt niet onderbouwd. Pas in de laatste paragraaf van de studie

wordt toegelicht dat alle informatie afkomstig is uit de speciaal voor dit onderzoek opgestelde database.

Het boek is rijk geïllustreerd met paginagrote zwart-witfoto's van zowel historische als moderne aanzichten van kerken die in de tekst worden toegelicht. De aanzichten worden hier en daar afgewisseld met inkijkjes in het interieur. De keuze voor zwart-witbeeld geeft het boek een prettige, eenduidige uitstraling, maar het in tekst breed uitgemeten contrast tussen de pracht en praal van de katholieke kerken en de sobere interieurs van de hervormde en reformeerde gebedshuizen komt daardoor visueel minder goed tot zijn recht. Ook het soms uitbundige en bij de gereformeerden juist vrij ingetogen kleurgebruik van toegepaste kunst in de naoorlogse wederopbouwkerken blijft daardoor in beeld onderbelicht. Plattegronden ontbreken en dat is een gemis, want Wesselink zet nauwkeurig de ontwikkeling uiteen van de opvattingen en theorieën van verschillende gezindten over de gewenste ruimtewerking van hun kerkgebouwen en de invloed daarvan op bijvoorbeeld het bankenplan. Dat vergt van de lezer een goed ruimtelijk voorstellingsvermogen.

Deel 3 bespreekt de periode van afbraak en herbestemming van de kerkgebouwen, die omstreeks 1960 inzette. Tegelijkertijd ontstond een groeiende waardering voor het jonge kerkelijke erfgoed, gevolgd door wettelijke bescherming als monument. Maar een beschermde status garandeert niet altijd behoud. Vanuit het oogpunt van monumentenzorg is het wenselijk dat aan de voorkant gestuurd wordt op behoud en herbestemming van de meest waardevolle kerkgebouwen als functieverlies aan de orde is. Een goede weging en waardering zijn daarbij essentieel. Wesselink plaatst de problematiek van bedreigde kerkgebouwen in Nederland in een internationaal perspectief door een vergelijking te maken met de omgang van negentiende- en twintigste-eeuwse kerkgebouwen in Vlaanderen en in de Duitse deelstaat Nordrhein-Westfalen. In beide gebieden is een classificatiesysteem toegepast waaruit beleidsopties kunnen voortvloeien. In Vlaanderen aan de hand van een (uitgebreide) hiërarchische ordening van cultuurhistorische waarden en in Nordrhein-Westfalen op grond van indeling in categorieën herbestemming. Op basis van een vereenvoudiging van het uitgebreide Vlaamse systeem en de landelijke criteria voor de waardering van bouwkunst van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed komt Wesselink met een aangescherpt waarderingsysteem in vier categorieën: zeer hoog, hoog, gemiddeld en beperkt. Naast het nieuwe criterium kerkhistorie, in plaats van het bredere begrip cultuurhistorie, introduceert Wesselink het criterium 'kerkelijk interieurensemble', dat in de monumentenbeschrijvingen onvoldoende aan bod komt. Dat leidt ertoe dat het interieur zwaarder wordt meegewogen dan gebruikelijk,

en bijvoorbeeld de neogotische Willibrordkerk in Utrecht en brutalistische Thomaskerk in Amsterdam, beide gesamt-kunstwerken met een gaaf bewaarde liturgische inrichting, zeer hoog scoren.

Een sterke toren in het midden der stad brengt een heleboel, veelal nieuwe, kennis samen over kerkenbouw in de periode 1800-1970. Het is een gedegen studie met evenwichtige aandacht voor bestaande en gesloopte kerken en daarnaast ook voor niet-uitgevoerde plannen. Bovenal voorziet de publicatie in een leemte, namelijk een gedegen afwegingskader voor het al dan niet en op welke manier herbestemmen van functieverliezende kerkgebouwen. Daar is een gede-

gen kennis van de kerkgeschiedenis voor nodig en daar draagt dit boek bij uitstek aan bij. De vergelijking met gebieden over de grens helpt om dergelijke keuzes te maken. Het waarderingssysteem zelf zal voornamelijk door erfgoedprofessionals worden toegepast, maar de uitkomst biedt zeker handvatten voor kerkbesturen, lokale besturen en andere partijen, hopelijk ook in economisch minder florerende regio's, waar behoud en herbestemming soms lastig verenigbaar lijken met de weerbarstige (economische) praktijk van alle dag.

MASCHA VAN DAMME

NADIA BOURAS, JAN HEIN FURNÉE, HILDE GREEFS, JELLE HAEMERS,
MANON VAN DER HEIJDEN, ANNE-LAURE VAN BRUAENE (RED.)

WERELDSTEDEN VAN DE LAGE LANDEN STADSGESCHIEDENIS VAN NEDERLAND EN BELGIË

Amsterdam/Antwerpen (Atlas Contact) 2025, 442 pp.,
ills. in zwart-wit en kleur, ISBN 9789045051055, € 34,99

Ooit stond Schiedam bekend als 'zwart Nazareth'. Die bijnaam dankte het aan de as en roet die de vele Schiedamse jeneverbranderijen uitbraakten over de stad. Het succesverhaal van de Schiedamse jeneverproductie en het negatieve effect van de omvangrijke jeneverconsumptie op de volksgezondheid zijn al vaak beschreven, maar minder bekend is dat jenever uit Schiedam een niet onaanzienlijke rol speelde in de internationale slavenhandel. Als ruilmiddel bij de 'aankoop' van slaafgemaakten in West-Afrika én als consumptiemiddel op de plantages in de door Europeanen beheerste koloniale gebieden in Amerika leverde jenever een bijdrage aan het trans-Atlantische productie- en slavernijstelsel. De onder de Hollandse steden in de achttiende eeuw uitzonderlijke economische en demografische groei van Schiedam was dus mede geworteld in de afzetmogelijkheden van jenever in Afrika en Amerika. Daarmee wordt duidelijk hoezeer de geschiedenis van deze Hollandse stad vervlochten is

met de geschiedenis van globalisering en transregionale contacten.

Die wereldwijde vervlechting zien we ook terug in de Gentse voorstad Ledeberg in de twintigste eeuw. In het kielzog van economische globalisering werd deze arbeiderswijk na de Tweede Wereldoorlog geconfronteerd met de de-industrialisatie die veel oude Europese industriesteden en ook Gent trof. Van een traditionele arbeiderswijk transformeerde Ledeberg tot een voorportaal van Gent, waar grote aantallen migranten al dan niet tijdelijk een onderdak vonden. Hun herkomst weerspiegelt de ontwikkelingen in de wereld-economie: inmiddels treffen we op de amper één vierkante kilometer die Ledeberg groot is 9.600 inwoners afkomstig uit 137 verschillende landen.

Deze geschiedenissen van Schiedam en Ledeberg zijn twee van de 54 verhalen die samen met de inleiding de bundel *Wereldsteden van de Lage Landen* vormen. Ze zijn geschreven door onderzoekers met heel